

мет жыраў хэм Өтенияз жыраў вариантларының айырмашылықлары ҳаққында азы-кем тоқтап өттик. Вариантлардың көркемлик күши, мазмунлары менен композициялық қурылысларының айырмашылықлары жыраўлардың талант дәрежесине, дүнья танымына, турмыслық түсинигине, саўатына, мәдениет, әдебий көзқарасына байланысly. Мине, усындай факторларды анықлаў ғана «Шәрияр» дәстанының түрли вариантларының қарақалпақ халқының фольклористикасында алатуғын орнын анықлап бериўге үлкен жәрдем етеди.

Буннан басқада дәстанның Қыяс жыраў, Жумбай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат, Әбдирейим, Әжимурат жыраў вариантларының бар екенлиги белги-

ли. «Шәрияр» дәстанының сюжетине ұқсас ўақыяларды сәўлелендиретуғын дәстанлар өзбек, қазақ, түрк, осетин халықлар арасында да ушырасады. Бирақ, аты аталған қарақалпақ версиясы вариантлары менен бул туўысқан түркий халықлар вариантларының ұқсаслық хэм өзгешеликлерин изертлеў-бир мақаланың көлемине сыймайтуғын болғанлықтан, биз «Шәрияр» дәстанының вариантлары ҳаққында ҳәзирше усы айтқанларымыз бенен шекленемиз. Жуўмақлап айтқанда, жоқарыдағы аты аталған вариантлардағы ұқсаслық хэм өзгешеликлерди типологиялық жақтан салыстырып изертлеў фольклортаныў илиминин алдында турған келешекте шешилиўи тийис, кешиктирип болмайтуғын ўазыйпалар болып табылады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
3. Қарақалпақ фольклоры. 20 томлық, XIII том: Шәрияр (Қуламет хэм Өтенияз жыраў вариантлары). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Шахриёр. Қарақалпақ халқ достони. Ўзбек тилига таржима қилған Мухаммед Әли. Сўзбошини И.Юсупов ёзган. –Ташкент: «Г.Ғулом» 1978.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони «Шахриёр»нинг Қуламет ва Ўтенияз жиров вариантлари киёсий-типологиялық жихатдан кенг талқин қилиниб, вариантлараро муштараклиги ва ўзига хослиги масалалари ўрганилған. Ушбу киёсий-типологиялық тадқиқот асосида достоннинг Қуламет жиров варианты-архетип, китобий вариантларига энг яқин қадимий нускаларидан бири эканлиги аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье типологически рассмотрены варианты Куламет и Утенияз жирау каракалпакского народного эпоса «Шарияр», исследуются вопросы общности и своеобразия между вариантами. На основании сравнительно-типологического исследования сделан вывод о том, что вариант эпоса Куламета жирау является одной из древнейших копий бизких к архетипу и книжным вариантам.

SUMMARY

The article typologically considers the variants of jiray Kulamet and Uteniyaz of the Karakalpak folk epic «Shariyar», investigates the issues of commonality and originality between the variants. Based on this comparative typological study, it is concluded that the version of the Kulamet jiray is one of the oldest copies, close to to the archetype and book versions

ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ ХЭМ ИМПРОВИЗАЦИЯ

К.Г.Матимов – таяныш докторант

Өженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Г.Өтепбергенова – еркин излениўши

Таянч сўзлар: бадихағўйлик, бадихағўй, чечан, чечанлик сўзлар, жиров, Жийренше чечан, Муйтен жиров.

Ключевые слова: импровизация, импровизатор, оратор, ораторский стих, жырау, острослов Жийренше, Муйтен жырау.

Key words: improvisation, improviser, orator, oratorical verse, jiraw, Jiyrenshe wag, Muysten jirau.

Жәмийетлик турмыста инсанлардың қарым-қатнасының айрықша әхмийетке ийе болыў ушын, тек ғана тилди, оның грамматикасы, сөзлик қурамын жақсы билиў жеткиликсиз болыўи мүмкин. Себеби, аудиторияны, тыңлаўшы яки гүрриңлесиўшини өзине тарта билиў, сөз қүдирети арқалы бийлеп алыў, хәр бир сөзди хэм гәпти орынлы үйлестире билиў, ақыл күшин де, сөз күшин де бирлестирип пайдаланыў шешенлик өнериниң көринислери болып табылады.

Шешенлик – сөзге уллы шеберлик, мәдениетлilылық, тәбийғый талантлылық, тапқырлық, даў-жәнжеллерди сөз қүдирети менен шеше алатуғын өнер. Шешенлик сөз өнери, сөз устасы, хәр бир гәпине сөзден липас кийдирип, мазмунлы, мәнили етип сөйлейтуғын топарына айтылған улыўма халықлық атак. Ал бүгинги дәўирде сөзге шешен, дилўар адамды оратор, шешенлик өнерин - ораторлық өнери деген халықаралық атама менен алмасылған.

Шешенлик өнери (ораторлық) көркем әдебиат пенен тығыз байланысly. Көркем әдебиаттың тәсиршеңлигиниң, көркемлик бояўының артыўына шешенлик сөзлердиң әхмийети оғада жоқары екенлигин биз жақсы сеземиз. Өйткени, халық аўызеки дәретиўшилигиниң үлгилери: дәстанлар, жырлар, терме-толғаўлар, тарийхый қосықлар аспана хэм рәўиятларда, жазба әдебиатта (поэма, роман, повесть хэм т.б) толып атырған шешенлик сөзлер үлгилериниң шығарма сүйегине енисип кеткенин аңлап отырмыз. Ал ораторлық өнери болса неше жыллар даўамында көркем әдебиаттың ызамлы раўажланыўына тәсир жасады. Дәслеп (ески Грецияда) ораторлық өнери (риторика) бул сөйлеў теориясы, лек-

торларға (баянатшы, шығып сөйлеўшилер) бағдарланған қағыйдалар топламы еди. Кейинги дәўирлерде (Орта әсирлерде) риторика қағыйдалары көркем әдебиатқа өте баслады. Риторика көркем әдебиаттың көркем тәсиршеңлигиниң артыўына алып келди. Бир неше әсирлер даўамында көркем әдебий дәретиўшилик (әсиресе, эпос, трагедия, ода) риторика қағыйдаларына бойсынған халда, ораторлық (шешенлик) тәжирийбеден пайдаланылған [8:243]. Солай етип шешенлик өнери, шешенлер дәретиўшилиги (ораторлық) әйлемги Грецияда риторика илими болып қәлиплескени менен көркем әдебиат пенен бирге өмир сүрип хэм әдебиаттаньўи илими менен сыбылас үйренилип киятыр.

Шешенлик өнери Египет, Ассирия, Вавилон, Хиндстан хэм Орайлық Азияда жасаўшы түркий халықларда (Түрк қағанаты) да жоқары баҳаланған. Халық алдында, үлкен рәсмий хэм рәсмий емес жыйындарда, той-мәресим салтанатларында шығып сөйлеў, сөйлеў механизмін қәлиплестириў бағдарындағы әйлемги тәжирийбелик үлгилер биз атап өткен мәмлекетлер менен халықларда болыўи тәбийий қубылыс. Бирақ, шешенлик өнериниң теориясы бойынша арнаўлы теориялық жұмыслар ески Грецияда пайда болғаны, раўажланыўы хэм илим сыпатында қәлиплесиўи бул ҳақыйкый ызамлы қубылыс.

Шешенлер дәретиўшилигин үйренетуғын илим шешенликтаныў (риторика) ески хэм әйлемги илим та-раўларының бири. Шешенлик өнериниң теориясы менен әмелияты ретинде шешенликтаныў (риторика) б.э.ш. V-IV әсирлерде ески Грецияда пайда болады хэм қәлиплеседи. Себеби, булай деп айтыўымыздың өзи

илим, мәденият, әдебият җәмийетлик дүшим менен туғыз байланыслы еди. Демек шешенликтин күшкүдирети менен мәнис-мазмунунын җәмийетлик турмыста әхмийетинин баҳаланыуы оннан да илгери дәуирлерге туура келиуи мүмкин.

Шешенликтаныу ямаса риторика илимине эрамыздан бурынғы V әсир орталарында ески Грециянын Сицилия ярым атауында жасаған Коракс хәм Лисий сыяклы дәслепки ораторлар тийкар салған. Бирак, олардың дәретиушиликти мийрасы бизге жетип келмеген, олар ҳаққында халық әпсаналарында (грек мифлеринде) айтылады.

Ески Грецияда шешенлик өнеринин талантлы шеберлери софистлер болды. Олар ҳәр түрли көзқарастағы җәмийетлик топарлар арасында сөз жарысын шөлкелестирди. Сөз кәрматын түрли бағытта қубылтып қолланыуда алғырлық пенен тапқырлық (импровизация) бағытында жарыс өткерди. Софистлер жаслар менен жүргизген теориялық хәм әмелий сабақларынын мақсатин оларды җәмийетлик турмысқа таярлау деп баҳалатын. Сондай-ақ риторика мектебинде риторларды (шешен, ораторлар) кәниге, кәсип маманы етип таярлады. Пикирлесиу (дискуссия) уйымластыру өнерин, дәлил-леуди үйлестире билиуди, логикалық ойлау мәдениятин қәлиплестире баслады.

Солай етип Коракс хәм Лисийлер тийкар салған риторика (шешенлик өнери) илимин рауажландырған Горкий (шама менен 483-376-жыллар) Афинада риторика мектебин ашады хәм көп шәкиртлер таярлайды. Оның риторика илимине байланыслы «Елена» хәм «Палимед» сыяклы шешенлик өнерине тийисли болған ески әдебий мийрасы қалған. Горкийдин айтыуынша «...ҳәр кандай оратор тыңлаушыны исендириу, сөз бенен бийхуш етиу, мәңгиге умыттырмауға тырысыу керек» деп атап өтеди. Солай етип ески Грецияда Горкийдин риторика мектебин дауам еттириушилер Платон, Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сыяклы ораторлар шешенлик өнеринде белгили орын ийеледи [1,4].

Түркий халықлары әдебияты, фольклоры тарийхында да ерте дәуирлерден бизин халқымыз шешенлик сөз өнерине терең итибар бергенлигинин гүуасы болып отырмыз. Әсиресе, карақалпақ, қазақ, қырғыз, ноғай, башқұрт хәм басқа да түркий халықлардың ески фольклорлық шығармаларында шешенлик сөз өнери хәм импровизациялық усылдың дәслепки үлгилери сақланған.

Барлық түркий халықлар өзлерининин көркем әдебияты, тарийхы, философиясы, этнографиясы, жазыу мәдениаты х.т. басқа да энциклопедиялық билимлердин түп сағасын «Орхон Енисей жазыулары» деп аталған мәдени-тарийхый хәм көркем әдебий тас жазыулардан баслағанды мақул көреді. Бул тарийхый жазба естелик карақалпақ халқының да рухый дүньясы болып табылады. Өйткени, карақалпақларда түркий халықлардың бири болғанлықтан бул ески мәдени-рухый естеликке мийрасхор екенлигимизди естен шығармауымыз керек. Сонлықтан да биз халқымыздың тарийхын, көркем әдебиятын, рухый дүньясын, этнографиясын, шешенлик өнери хәм импровизациялық дәстүрин хәм оның тууылуы, қәлиплесиу, тарийхый рауажланыу баскышларынын түп дәрегин усы естеликтен баслауға толық ҳақылымыз.

Түркий халықлардың ерте дәуирдеги фольклорлық шығармалары менен бир қатарда ауызеки тарийхый эпикалық шығармалары болған «Тумарис», «Шырақ» хәм басқа бир неше көркем әдебий дәретпелер әсирлер дауамында Орта Азия халықларының рухый дүньясында өмир сүрип келди. Мине, бул шығармаларда шешенлик сөз өнеринин үлгилерин, импровизациялық қубылыстың белгилерин, дәстүрлерин аңлауға болады.

Шешенлик өнерин ийелеуде үлкен әхмийетке ийе болған Риторика пәни Грецияда, Афинада турмыс талапларынын нәтижесинде суд мәжилислеринин бағдарында жүзеге келип, кәсип түри хәм илим сыпатында рауажланған болса, Орта Азияда жасаушы қәуимлер, руулар, миллетлер арасында көркем әдебияттың базасында дидактикалық бағдарда пайда болды хәм рауажланыу баскышына түсти, бирак ораторлық пәни сыпатында баҳаланбаса да, көркем әдебияттың түри сыпатында шешенлик өнери, ал өнер, кәсип бағдарында болса, бул дәретиушиликти ийелеген адамды шешен деген халықлық атама берилди.

Қарақалпақ халқының шешенлик өнеринин тарийхын Түрк қағанаты (ханлығы) дәуиринен мийрас қалған «Орхон-Енисей жазыулары» деп аталған қулпы тасқа қашау менен ойып жазылған қулпы тас жырларынан баслау мақсетке мууапық болады. Түрк қағанатлығы дәуиринде Билке қаған, Қултегин, Тоныкөк сыяклы ел бийлери хәм баҳадырларының қара сөз бенен шешенлик импровизациялық усыл хәм көркем тил менен жазылған жанрлық тәбияты тарийхый жырды, жоқлауды елеслететуғын тас поэзия нағыз буның айқын дәлийли болып табылады.

Түркий халықлары шешенлик өнери тарийхында шешенлик хәм импровизациялық талантқа, укыпқа ийе болған барлық түркий халықларға ортақ данышпанлардан Абу Райхан Беруний, Абу Наср Фарабий, Ибн Сина, Абу Абдулла Әл Хорезмий, Юсуп Хас Хажиб, Махмуд Қашқарий, Ахмет Югнакий, Хожа Ахмет Яссауий, Сулайман Бақырғаний, Әмир Унсурулмаоний Қайқабус, Саадий, Насратдин Рабғузий, Әлийшер Науайы, Захриддин Мухаммед Бабур дәретиушилиги хәм олардан бизге жетип келген көркем әдебий хәм энциклопедиялық шығармалары да айрықша әхмийетке ийе. Бул данышпанлардың шығармаларында көркем поэзия хәм илимий болжаулар менен қарысып кеткен ораторлық (шешенлик) хәм импровизациялық укыплылықтың үлгилерин аңлауға болады.

Қарақалпақ әдебияты тарийхының ерте дәуирлерин изертлеген, белгили әдебиятшы алым К. Мамбетов: «Шешенлик өнери түркий халықлар арасында ерте дәуирлерден пайда болып, оның ең рауажланған дәуири XV әсир болып табылады» [5:192] деген баҳалы пикир айтады. Мине, усы шешенлик өнери XV әсирлерде өнер сыпатында тән алынып, оның тийкарын салыушысы, ең көрнекли ўәкили сыпатында Жийренше шешен көбирек тилге алынады. Оның исми менен көп ғана шешенлик, даналық сөзлер, импровизациялық сыпатқа ийе жүйели хәм ушырма сөзлер түркий халықлар қатары карақалпақларда кең таралған.

Солай етип XIV–XVII әсирлерде шешенлик өнеринин жыраулық поэзия менен қарысып рауажланғанында байқауға болады. Демек бул дәуирлерде жасап өткен жырау-шайырлар мийрасында Соппаслы Сыпыра жырау, Асан кайғы, Доспанбет жырау, Мүйтен жырау хәм басқа жырау-шайырлар дәретиушилигинде олардың жыраулық, шайырлық таланты менен бирге шешенлик өнеринин де үлгилерин ийелегенин аңлауға болады. Соның ушын да бул дәретиуши тулғаларды шешенлик өнинин ўәкиллери сыпатында да баҳалауға толық тийкар бар.

Буннан соңғы XVIII–XIX әсирлерде карақалпақ классикалық әдебиятында да шешенлик өнери поэзия менен қарыстырып, қос өнердин ийеси болған Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың дәретиушилигинде, олардан халқымызға бай рухый ғәзийне болып бизге жетип келген шығармаларында да көриуге болады. Солай етип шешенлик өнери жыраулық поэзия, классикалық әдебият базасында қәлиплесе рауажланыуын сезсек, оның менен қарасып, синкретикалық (синкретизм) усылда рауажланғаны көзге тасланады.

Қарақалпақ халқы турмысында шешенлик өнерин шешенлер, жыраўлар, шайырлардан басқа да сол дәуірлердеги хәкимшилик басқарыў уйымларының алдыңғы данышпан ел ағалары, аталықлар, қәўим хәм урыў бийлеринде де жүдә шеберлик пенен үрдис еткен-лигин көриўге болады. Себеби бул тәбийий хәм нызамлы кубылыс еди. Әлбетте, ел басшылары, бийлер халық алдында шығып сөйлеўде биринши нәўбетте шешенлик талантқа (ораторлық), импровизациялық уқыпшылыққа мүтәж еди. Солай етип бул дәуір турмысында шешенлик өнериниң раўажланыўына үлкен үлес қосқан хәм шешен хәм импровизатор, хәм ел ағасы, халық атасы, қәўим хәм урыў басшыларынан Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентек, Өмирбек лаққы хәм т.б. бий хәм шешенлердиң исмин атаў өтиў орынлы.

Тийкаргы мәселеге келетуғын болсақ шешен болыў ушын импровизациялық уқыпқа ийе болыў керек. Егер де шешенде импровизация болмаса, мәселени унамлы шешип бере алмайы, машқала туўдырып турған жағдайда сөз қүдирети арқалы жумсарта билмеўи де мүмкин. Солай етип оның шешенлик таланты, ақыл-парасаты, сөз жүйесин таўып бериў позиция көринбей қалады.

Импровизация усылы көркем өнердиң барлық түрлеринде (көркем әдебият, музыка, театр, жиповис, хореография) бар болған көркем әдебий кубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий кубылыс таярлықсыз суўырып салыў, хәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғый таланттың сол заматта туўылыўы, сөз тапқырлығы қәсийетлерине ийе болады [2:40-41, 3:152]. Бүгинги күни хәзирги әдебияттаныў илиминде бул дәретиўшилик элемент жүдә аз изертленген кубылыслардың бири болып табылады. Деген менен көпшилик халықлар әдебиятында хәм көркем өнер түрлеринде илимий изертлеў жумыслары қолға алынған.

«Импровизация феномени пүткил турмысымызды камырап алады, лекин бул әсиресе дәретиўшилик искерликте, көркем өнерде анық көзге тасланады» [7:10] - деген еди рус әдебияттаныў илиминде импровизация дәстүрин изертлеўлер атып барып атырған В. Б.Храмов. Сондай-ақ шешенлик (ораторлық) импровизация мәселесинде изертлеў жүргизип атырған рус алымы Е.В.Фроловада «импровизация – бул дәретиўшилик хәрекет, соның ушын ол тәбийий хәм өз-өзинен туўылады» [9:154] деген пикир айтады.

Ал М. С. Резанцева рус мәденияттаныў илиминде әдебияттаныў илими менен сыбайлас алып барып атырған изертлеў жумысында «импровизация – бул жүдә ески хәм тәбийий қызық, оғыры әхмийетли ең аз үйренилген дәретиўшилик элемент» [10:106-111] деп атап өтеди. Солай етип, бүгиниги әдебияттаныў илиминде көркем әдебиятта, шешенлик дәретиўшиликте импровизация кубылысын изертлеў актуаль мәселелердиң бири екенлиги аңласылып тур.

Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық кубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыў, төкпе талантшылық қәсийетлерине, уқыпшылығына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дәретиўши тулғаларды биз ерте дәуірлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дәретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дәретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Жийренше шешен хәм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм кейинги дәуірлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хәм т.б. шайырлар дәретиўшилигинде, күлкили сөз айтыўшыларда, лаққыларда, шешенлерде (ораторлар) ушыратыўға болады.

Қарақалпақ әдебиятында шешенлик өнериниң тийкарын салыўшы, ең уллы данышпаны сыпатында

Жийренше шешен тилге алынса, оның изин даўам еттирген, жыраўлар, шайырларлар хәм халқымыздың ар-намысын қорғаған Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентеклер шешенликте өз дәуиринде алдына адам салмаған қүдиретли инсанлар болғанын биз тарийхтан жақсы билемиз. Олар айтқан хәр бир итибарлы, салмақлы, өткир мәнили сөзлер халық аўзында тиллерде дәстан болған.

Халық аўзындағы әсирлер бойы сөз етилип киятырған әңгимелерге қарағанда Жийреншениң өзи де, әкеси де, хаялы да, қызы да сөзге шешен болған [6:140]. Жийренше шешен Жәнибек ханның мәмлекетлик кеңесгөйи болғанлықтан, оның атына байланыслы шешенлик сөзлер Жәнибек хан менен тығыз байланыслы болып келеди. Жәнибек хан өз заманында оғада ақыллы, көркем сөз қүдиретин билетуғын хәм қәдирлейтуғын дана адам болған.

Жийреншениң Жәнибек хан алдында тапқырлық пенен сөз айтып, шешенлик пенен байрақ алғанын қызғанған бир ўәзир ханға сөз айтып байрақ алмақшы болады. Ханға барып, - Тақсыр, мен бир шикәрға шығып кийик атып едим, оғым барып оң қулағы менен артқы аяғына тийди, - дейди. Хан оған: - «Қулақ болса жоқарыда, аяқ болса төменде, қалай екеўине бирдей тийеди?»-дейди. Сол ўақытта ўәзир не дерин билмепти. Сөйтип сөзди дурыс айта алмағаны ушын өлим жазасына буйырайын деп турғанда Жийренше орнынан турып: - «Тақсыр, тоқтап турың?»-дейди. Ол кийикти атқанда мен қасында бар едим. Артқы оң аяғы менен оң қулағын қасып тур еди,-депти. Соннан соң хан байрақты Жийреншеге берипти. Мине, усы Хан, ўәзир хәм Жийренше арасында аз ғана пурсаттың ишинде болып өткен ўақытта импровизациялық кубылыстың үлгисин көриўге болады. Бул жерде Жийреншениң қысқа ўақыт ишинде таярлықсыз, тосыннан, тосаттан сөз тапқырлығы, ақыл-ой тапқырлығы, жағдайды жумсарта алыўы хәм оннан нәтийжели шығып кете алыўы импровизациялық кубылыстың белгиси сыпатында көринеди.

Шешенлик сөз өнеринде шешенликти хәм жыраўлық поэзияны бирлестире алған Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Шанқай жыраў хәм т.б. шешен-жыраўларды биз әдебият тарийхы арқалы жақсы билемиз. Булардың ақыл-парасатшылық пенен сөз тапқырлығы, дилўарлығы, қыйын-қыстаўлы жағдайдан сөз қүдирети арқалы жағдайды жумсарта алыўы импровизациялық кубылыстың көриниси сыпатында баҳалағымыз келеди. Мәселен, усындай импровизациялық қәсийетке ийе тапқырлық Мүйтен жыраўдың ханның түсин жорығанында да бар. Бухар ханы бир жаман түс көрип, түсинде хәмме тислери төгилип, тек бир тиси ғана қалған екен. Көп даналарды шақыртып жорытып көрсе «Тақсыр, сизиң үрим-путағыңыздан хеш ким қалмайды. Хәммеси өледі, тек өзиңиз қаласыз»-депти. Бұған ханның қәхәри келип, хәммени қылыштан өткізген. Гезек Мүйтен жыраўға келгенде: «Басқаларды билмедим-дә, бирақ сизиң өмириңиз жүдә узақ болады екен»-депти. Негизинде Мүйтен жыраў алдыңғы данышпанлардың сөзин сәл басқашалаў етип айтқан. Мине, бул гәп ханға унаған хәм макул түскен. Мүйтен жыраўға сарпай жапқан. Бул жерде Мүйтен жыраў хәм шешен хәм импровизатор екенлигин көриўге болады. Бул айтқан гәп Мүйтен жыраўдың импровизациялық қәсийети басым екенлигин көрсетеди.

Улыўма алғанда халық аўызеки дәретиўшилиги үлгилери: дәстанлар, ертеклер, халық қосықлары, киши лирикалық хәм киши эпикалық жырларда, аңыз-әңгимелерде, жыраўлар поэзиясы хәм шешенлик сөзлердеги импровизациялық кубылысты теориялық жақтан талқылаў, үйрениў, изертлеў әдебияттаныў илиминде турған әхмийетли мәселелердиң бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: «Ғылым», 1999.
2. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзилігі. -Нөкіс: «Билим», 1993, 40-41-б.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкіс: «Билим», 1994, 152-б.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану: теориясы және практикасы. Орал 2012.
5. Мамбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиеті. -Нөкіс: «Билим», 1992, 192-б.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызы деретпелері. -Нөкіс: «Билим», 1996, 140-б.
7. Храмов В. Б. Импровизация как форма творческой деятельности. «Культурная жизнь Юга России», № 4 (42), 2011, -С. 10.
8. Хализев В.Е. Теория литературы. –Москва: «Высшая школа», 2004.
9. Фролова Е.В. Приёмы ораторской импровизации. Записки Горного института. Т.160. Часть 1. -С.154.
10. Резанцева М. С. Импровизация как специфический элемент творческой деятельности. // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2019. № 1 (87). -С. 106–111.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ әдебиеті тарихында чечанлық сөз хунари ва бадихағүйлик аңғанасы ұғанилади. Унда бадихағүйлик адабий хадисасининг пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқишлари, ривожланиш тарихи қисқача маълум қилинган. Мақолада Жийренше чечан ва Муйтен жировнинг чечанлик бадихағүйлиги аңғанасы масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается импровизация находчивости в ораторском искусстве в истории каракалпакской истории. Здесь кратко излагаются источники возникновения импровизационного литературного явления, этапы формирования, история развития. В статье идёт речь о вопросах искусства остроумия в наследии таких крупных представителей ораторского искусства, как Жийренше шешен и Муйтен жырау.

SUMMARY

The article examines the improvisation of resourcefulness in oratory art in the history of Karakalpak literary. Here, the sources of the emergence of an improvisational literary phenomenon, the stages of formation, the history of development are briefly described. The article deals with wit issues of the art of wit in the heritage of such major representatives of oratory as Jiyrenshe sheshen and Muyten jirau.

“ГҮРҮҒЛИ” ТУРКУМ ДОСТОНЛАРИДА АВАЗ ОБРАЗИ

Ж.Н.Мирзаев – мустақил тадқиқотчи

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ахборот ресурс маркази

Таянч сўзлар: эпос, миф, мифологема, туркумлик, версия, вариант, образ, бадий талкин.

Ключевые слова: эпос, миф, мифологема, категория, версия, вариант, образ, художественная интерпретация

Key words: epos, myth, mythology, categorization, version, variant, image, literary interpretation

Бадий образ ҳамиша эпоснинг марказида туради. Асар сюжетидаги воқелик ана шу образ ҳаракати ёхуд ҳаракатсизлигига кўра содир бўлади. Халқ достонларидаги ҳеч бир образ воқеликка “жимгина” кириб келмайди. Балки, ўзининг “юки”, “вазифаси” билан кириб келади. Эпик асарлардаги Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Гўрўғли, Аваз, Нурали, Ҳасанхон, Равшан каби образлар ана шундай образлар сирасига кириди.

Алпомиш ва Гўрўғли ҳақида шу пайтга қадар кўп ёзилган. Бироқ, айрим образлар борки, улар ҳақида шу пайтгача айрим қайдларни инобатга олмаганда, деярли изланишлар олиб борилмаганлигини кузатиш мумкин.

“Гўрўғли” туркум достонларининг деярли барча версия ва вариантларида Аваз Гўрўғлининг асраб олган ўғли. Унга хос бўлган хусусиятлардан бири баҳодирлиги билан бир қаторда ниҳоятда чиройли эканлигидир.

Ўзбек эпосида Авазнинг ташки гузаллик сифатига алоҳида урғу берилган. Унинг Гуржистондан олиб келинишининг ўзига бир неча достон бағишланган ва бу достонларда асосий урғу унинг ташки қиёфасига қаратилган. Бу достонларда бахшилар Аваз портретини чизишда асосан урғуни унинг ташки қиёфасига қаратишади, унинг “талъати” ҳали алппик даражасига чиқмаган Авазнинг асосий фазилати бўлиб гавдаланади.

... Офтобдай жамоли бордир Авазнинг...

...Бошидан то қадам увор сасилган,

...Ажаб бир жамоли бордир Авазнинг [1:6].

Авазнинг олиб келинишида ўзбек бахшичилик мактабларининг ўз достонлари мавжуд. Ҳар бир бахши Авазнинг Гуржистондан олиб келинишидаги асосий ядрони сақлаган ҳолда унинг ташки қиёфаси ҳақида чизгиларни сақлаб қолган. Хусусан, Самарқанд бахшичилик мактаби билан жануб бахшичилик мактабларида Авазнинг олиб келинишида унинг “базмлар гули” экани бўртиб туради. Бу айниқа, Хоразм мактаби, хусусан, “Аваз гетирган” достонида яққол сезилади. Бу шу билан боғлиқки, Хоразм бахшичилик мактабида Авазнинг жангивар қаҳрамонлигидан кўра романтик саргузаштларига урғу берилгани билан боғлиқ. Самарқанд мактабида ҳам

Авазнинг романик саргузаштлари биринчи ўринга чиқади. Жануб мактабида эса Аваз кўпроқ алп сифатида талкин этилади. Хусусан, Раҳматулла Юсуфнинг “Авазхон” достонига кўра, Авазхон ҳақидаги дастлабки хабарни, олдинги бобда келтирганимиз каби, аввал, чилтонлар маконида “тақдир” қилиб қўйиладиган, кейин эса, Чамбил барпо этилгач, Гўрўғли султон бўлгач, Аваз ҳақида Чамбилга “қария бахши” Гўрўғлига “Аваз”ни эслатади.

“Авазнинг олиб келиниши” боби сюжети ҳар икки халқ эпоси учун деярли бир хил кўринса-да, аммо ифода қилиш услуби, бадий унсурлардан фойдаланиш, бадий ёндашув бир-бирдан кескин фарқ қилади. Бу фарқ, аввало, ҳар икки халқ айтимчиларининг воқеликка мифологизмни қай даражада сингдиргани билан боғлиқ. Ўзбек эпосида чўпон, от билан боғлиқ сахналар эпосдаги мифологик қатламни янда кучайтиради.

Худди шундай тожик эпосида ҳам биз Авазнинг олиб келиниши билан боғлиқ воқеаларни, тафсилотни анча қисқарган, тезлашган вариантда кўраимиз. Ўзбек эпосида Авазнинг олиб келиниши бир неча достонни ташкил қилган ҳолда тожик эпосида эса Авазнинг келтирилиши 150-160 сатрдан иборат битта достонни ташкил қилади.

Тожик достонида унинг олиб келиниши, тарбияланиши, таълим берилиши билан боғлиқ тафсилотлар йўқ. Зотан тожик эпик аңғанаси бу хил тафсилотларга ўрин бермайди. Бошқача айтганда, эпик қолип тафсилотларга ҳалақит беради. Ўзбек эпик аңғанаси эса хоҳлаган бахшига хоҳлаган вазиятда хоҳлаган образ билан боғлиқ сахналарни кенг ижодий ривожлантириш имконини беради.

Ўзбек достонларида Аваз образининг олиб келиниши, энг аввал, Хизр томонидан тақдир қилиб белгиланади. Отга, салтанатга, суюкли ёрга эга бўлган Гўрўғли энди Авазни олиб келишга киришади. Достоннинг тожик версиясида ҳам Авазнинг олиб келинишига, “тақдир” қилинишига сал бошқача ёндашилади, бошқача бадий метофара – тожик эпик аңғанасига хос услуб қўлланади. Авазни Гўрўғли тушиди кўради. Агар тушнинг эпосда, фольклорда тутган ўрнини назарда тутсак, тожик бахшиларининг бу